

וקף בנסיבות משתנות

ניהול כלכלי ותפקיד פוליטי של הווקף בירושלים המנדטורית

יצחק רייטר

1. מבוא

הווקף, ההקדש המוסלמי, הוא יצירה של הסדר החברתי הישן באסלאם. סדר זה שרר עד המאה העשרים לפחות והקנה עצמה רבה לעילית הדתית.¹ תפקודיו של הווקף היו חיוניים בחברה המוסלמית בימי הביניים. הוא מילא חלק בתפיסת המדינה בעולם המוסלמי עד שלהי התקופה העות'מאנית, בהיותו מוסד וולונטרי שטיפל בפיתוח כלכלי ובשירותים ציבוריים לאוכלוסייה. הווקף מילא תפקידים שונים גם בעולמם של הפרט, של המשפחה ושל החברה המוסלמית בכללותה.²

מוסד הווקף הגיע לשיא פריחתו במאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה. שלושה רבעים משטח המזרע של האימפריה העות'מאנית היו אז במעמד של וקף, ורוב מוסדות הציבור העירוניים מומנו ממשאביו. מאז נמצא הווקף בעולם המוסלמי בנסיגה, עד כדי ביטולו המוחלט בכמה מדינות.³ הפיחות במרכזיותו של הווקף החל ברפורמות העות'מאניות במאה

1. סקירה כללית על הווקף ראו אצל: W. Heffening, 'Wakf', *Encyclopedia of Islam*, IV, pp. 1096-1103. על מצב המחקר ראו: M. Hoexter, 'Waqf Studies in the Twentieth Century: The State of the Art', *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 41:4 (1998), pp. 474-495.

2. על התפקידים שמילא מוסד הווקף ראו: ג' בר, מבוא לתולדות היחסים האגראריים במזרח התיכון 1800-1970, תל-אביב 1971, עמ' 75; ש"ד גויטיין וא' בן-שמש, המשפט המוסלמי במדינת ישראל, ירושלים 1957, עמ' 156; D. Crecelius, 'Incidences of Waqf Cases in Three Cairo Courts', *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 29 (1986), pp. 175-189; H. Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa 1600-1700*, Jerusalem 1988, p. 184.

3. על טורקיה ראו: B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford 1961, p. 407; על מצריים ראו: G. Baer, *A History of Landownership in Modern Egypt 1800-1950*, Oxford 1960, pp. 147, 215-219.

התשע-עשרה. הן נועדו להתאים את מוסד הווקף לתנאים הכלכליים והחברתיים המתפתחים של הזמן החדש. הביקורת הציבורית שהוטחה נגד המוסד בעת החדשה גרמה, כאמור, לביטולו החלקי או המוחלט. בעיני מבקריו היה הווקף גילוי של הסדר החברתי הישן, שיש לתקנו.⁴ הוא זוהה עם שכבת עילית חברתית-דתית, עם חכמי הדת – העלמאא, והמשטרים המודרניים שאפו להחליש את העלמאא באמצעות חלוקה מחדש של משאבי הווקף בין שכבות העם השונות. נכסי הווקף נחשבו, שלא בצדק, לנכסים מוקפאים ומוזנחים, ורווחה הסברה שהם מזיקים לכלכלה ומכשילים תיקונים אגרריים. הצטיירה לווקף תדמית של מוסד שהשחיתות פשתה בכל רבדיו, לרבות הקאדים בעלי הסמכויות לפקח על נכסיו.⁵ ולבסוף, הווקף המשפחתי – הסדר שאפשר לכל אדם להקדיש את נכסיו כבצוואה חופשית – היה בעיני רבים תחבולה שנועדה לעקוף את דיני הירושה האסלאמיים.

עם כינון השלטון המנדטורי נפתח פרק חדש בהיסטוריה של ארץ-ישראל בכמה מובנים. החידוש הראשון והבולט הוא המעבר לשלטון לא-מוסלמי, אחרי שהארץ היתה נתונה לשלטון מוסלמי במשך אלף ושלוש מאות שנים (למעט שלטון צלבני קצר ולא רציף בין 1099 ל-1187). הכיבוש הבריטי הוריד את מעמדם של המוסלמים, ומאומה של הרוב השליט הם היו לעדה דתית, אחת מכמה עדות, בעלת מעמד לא-רשמי. ההלכה המוסלמית (שריעה) לא היתה עוד חוק המדינה, וסמכות בתי הדין השרעיים צומצמה לענייני המעמד האישי והווקף של מוסלמים בלבד. השלטון הבריטי הנוצרי התחייב להקים בית לאומי יהודי ולשמור על הזכויות הדתיות והאזרחיות של העדות הדתיות בארץ-ישראל. תושביה המוסלמים של ארץ-ישראל נאלצו להסתגל למצב החדש ולבנות לעצמם מסגרת שתאפשר להם להתקיים במסגרת שלטון לא-מוסלמי, אף שהם היו רוב תושביה של הארץ. העניין הלאומי שלהם התעורר בעקבות מלחמת העולם הראשונה, והם חתרו להשתחרר מן השלטון הזר. מעמדם החדש, עדה ככל העדות, נחשב בעיניהם מצב זמני, והם ציפו שהשתחרר מהשלטון הזר יחזיר את

(מהדורה שלישית), עמ' 145-146; מ' מצטפא אל-מאחי, אל-חכומה אל-עראקיה, תקריר ען אוקאף אל-עראק ווסאאל אצל-אהא, בגדאד 1937, עמ' 113.

4. על הביקורת במצרים ראו: חכם אל-שריעה פי אל-ווקף אל-חירי ואל-אהלי ביאן מן אל-עלמאא, קהיר, 1346 ה'; G. Baer, 'Waqf Reform in Egypt', *Middle Eastern Affairs* (St. Antony's Papers no. 4), 1 (1958), pp. 76-61; A. Sékaly, 'Le problème des Waqfs en Égypte', *Revue du Monde Musulmane*, III, 1-4 (1929), p. 285 ff.; M. Aly Pasha, 'Le Waqf est-il une institution religieuse', *L'Égypte Contemporaine*, 18 (1927), pp. 385-402; בעיראק ראו: מ' אחמד אל-עמר, אל-דליל לאצלאח אל-אוקאף, בגדאד 1948, עמ' 40 ואילך; אל-עאני, שם; אל-מאחי, שם, עמ' 113 ואילך.

5. על הפיקוח ראו: י' רייטר, 'הפיקוח על ניהול ענייני הווקף המוסלמי בירושלים בתקופת המנדט הבריטי', המזרה החדש, ל"ד (1992), עמ' 77-94; Y. Reiter, 'The Administration and Supervision of Waqf Properties in 20th Century Jerusalem', in: F. Bilici (ed.), *Le Waqf dans le monde Musulman contemporain (XIXe-XXe siècles): fonctions sociales, économiques et politiques*, *Varia Turcica*, XXVI (1994), pp. 169-182

עליונותם. כל מרצם הופנה אפוא אל האפיק הלאומי, והגורם הדתי נרתם לשירות המטרה הלאומית, וזו בתורה עתידה להביא להשגת היעד האסלאמי: החזרת שלטון האסלאם. המאמר עוסק במעמדו של מוסד הווקף בפתח תקופה חדשה, פוסט-עות'מאנית, על סף המודרניות – בשנות השלטון הבריטי בארץ-ישראל, 1917-1948. תפקידו של הווקף בכלכלה ובחברה המוסלמית יוצג כאן בהשוואה לתפקידו בתקופה שקדמה למנדט הבריטי בארץ-ישראל, וירושלים תשמש מקרה מבחן.⁶ אשיב במאמר על השאלות הבאות: באיזו מידה התאים עצמו מוסד הווקף לעידן החדש – המוסד בכללותו ובייחוד ההנהלה הכלכלית של נכסיו? האם ההתאמה היתה פרי התפתחות פנימית בחברה המוסלמית או תוצאה של מדיניות בריטית? מה היה מעמד הווקף בעיני הציבור הפלשתיני המוסלמי, וכיצד התפתח מוסד זה במשך המאבק הפוליטי הלאומי של החברה הפלשתינית נגד היישוב היהודי? ולבסוף, כיצד סיפק הווקף את הצרכים הפוליטיים של הפלשתינים ושל מנהיגם, האג' מוחמד-אמין אל-חוסייני? השתמשתי בשני מקורות עיקריים: האחד, רשומות בית הדין השרעי בירושלים מתקופת המנדט (סג'ל);⁷ והשני, ארכיון המדור למורשת אסלאמית (קסם אל-תראת' אל-אסלאמי, שרוב מסמכי המועצה המוסלמית העליונה שוכנים בו.

2. מיסוד הנהלת הווקף והקמת המועצה המוסלמית העליונה

מעריכים כי כמאה אלף דונם אדמה ומאות רבות של נכסים עירוניים היו במעמד של וקף בתחומי ארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית.⁸ ממש סמוך לסיום השלטון הטורקי

6. מחקר על הווקף תחת המנדט הצרפתי בסוריה ראו: R. C. Deguilhem-Schoem, 'History of Waqf and Case Studies in Late Ottoman and French Mandatory Times', Ph. D. dissertation, Ann Arbor, Mich., 1990

7. מכיוון שהאסלאם הפקיד בידי הקאדי – שופט בית הדין השרעי – את הפיקוח על ניהולו של הווקף, משמשות רשומותיו מקור רב-ערך לחקר הנהלתו. בסג'ל נרשמים שטרי הייסוד של הקדשים חדשים (וקפיה) ומועתיקים בו תנאי הניהול וחלוקת הפרות של הקדשים ישנים. הקאדי הוא המאמת את כישוריו של מנהל הקדש (מותולוי) לתפקידו, ממנה אותו ומאשר לו ליטול שכר טרחה מפרות הווקף, והוא – הקאדי – הרשות המבררת תלונותיהם של נהנים נגד מנהלי הקדש. בידי הקאדי גם הסמכות לאשר את שיפוצם של נכסי הווקף כשאלה כרוכים בשינוי צביונם, את השכרתם של נכסים אלו לתקופה העולה על שנה אחת (בנכס עירוני, ושלוש שנים בנכס חקלאי) וטרנסקציות אחרות. כל הפעולות הללו נרשמות ברשומותיו. על חשיבות הסג'ל כמקור היסטורי ראו: A. Manna, 'The Sijill as a Source for Study of Palestine during the Ottoman Period, with Special Reference to the French Invasion', in: D. Kushner (ed.), *Palestine in the Late Ottoman Period*, Jerusalem 1986, pp. 351-362; J. Mandeville, E. J. Brill, 'The Ottoman Court Records of Syria and Jordan', in: *Journal of the American Oriental Society*, 86 (1966), pp 311-319; Idem, 'The Jerusalem Shari' a Court Records: A Supplement and Complement to the Central Archives', in: M. Maoz (ed.), *Studies on Palestine during the Ottoman Period*, Jerusalem 1975, pp. 517-524

8. צ' אברמוביץ וי' גלפט, המשק הערבי בארץ-ישראל ובארצות המזרח התיכון, תל-אביב 1944, עמ' 385.

בארץ נחקקו חוקים שנועדו להנהיג רפורמה במוסד הווקף - לצמצם את נכסיו, לקבוע ניהול מרכזי של נכסיו המיועדים לצורכי ציבור ולרתום אותם למימון מוסדות חינוך ודת. נכסים שנועדו לצורכי ציבור נוהלו באמצעות מחלקה במיניסטרוּן ההקדשים. המיניסטרוּן הזה הוקם בהדרגה מאז מחצית המאה התשע-עשרה.⁹ לעומת זאת, הקדשים משפחתיים נשארו בניהול של אחד מצאצאי המקדיש, והפיקוח הבלעדי עליהם נותר בידי הקאדי. הקדשים שנקבעה להם מטרה משולבת, משפחתית וציבורית, נותרו אף הם בהנהלתו של בן המשפחה, והקאדי פיקח עליהם, אך השלטון חתר להשתלט עליהם ולהעביר את ניהולם היום-יומי למנהלה ממלכתית.

עם זאת, מאמצי הרפורמה בשנים האחרונות של השלטון העות'מאני בארץ לא חוללו שינוי מהותי, ונכסי הווקף התנהלו בשיטות שמרניות: נמשך השימוש בהכנסות הווקף מהשכרה או מהחכרה (בשיטות חכירה ארכאיות) של נכסיו למטרות המקוריות שציין המקדיש בשטר ההקדש. נכסי הווקף כמעט לא פותחו, ולא הושקעו משאבים בהשבתם.

בתקופת השלטון הצבאי הבריטי בארץ-ישראל, מ-1917 עד 1921, המירו הבריטים את המוסדות העות'מאניים של הנהלת הווקף במוסדות מקומיים. במקום מיניסטרוּן לענייני הקדשים הוקמה הנהלת וקף מרכזית, והמושל הצבאי הבריטי נהג להשתתף בישיבותיה ומאשר את תקציבה.¹⁰ כינון הממשל האזרחי הבריטי הגביר את הטענות של הערבים נגד המנדט הבריטי בארץ ונגד מדיניות הבריטים לקדם את הקמת הבית הלאומי היהודי, ואילו רצונם של הבריטים לפייס את הערבים הניע אותם לנקוט עמדות פשרניות במשא ומתן על הארגון העדתי של המוסלמים. תוך כדי המשא ומתן התפתחה מדיניות של אי-התערבות בריטית בעניינים הדתיים המוסלמיים, והיא לוותה בוותורים ובמחוות שלטוניות למנהיגות המוסלמית. עם כינון השלטון האזרחי רצו הבריטים, בהיותם מחויבים לשמור על הזכויות הדתיות של כל העדות, להקים גוף לניהול ענייניהם הדתיים של המוסלמים ולהטיל עליו פיקוח בריטי. הקמת המועצה המוסלמית העליונה בינואר 1922 היתה פרי משא ומתן מייגע שניהל השלטון הבריטי עם נציגי הקהילה המוסלמית בארץ.¹¹

חאג' אמין אל-חוסייני, מופתי ירושלים, היה בעיני הבריטים הסמכות הדתית המוסלמית רמת המעלה ביותר, והם ביטאו זאת בהכרה רשמית. הוא זכה בתואר המופתי הראשי (אל-מופתי אל-אכבר) ומאוחר יותר גם בתואר ראש חכמי הדת (ראיס אל-עלמאא). הבריטים אף ראו בו ראש העדה המוסלמית בפלשתיין. מינויו לתפקיד נשיא המועצה המוסלמית העליונה סתר את מגמת הביזור של העות'מאנים במאה התשע-עשרה. העות'מאנים נהגו אז לחלק

9. R. J. Barnes, *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*, Leiden 1987, p. 69 ff

10. J. B. Barron, *Mohammedan Wakfs in Palestine*, Jerusalem 1922, p. 47; U. M. Kupferschmidt, *The Supreme Muslim Council: Islam under the British Mandate for Palestine*, Leiden 1987, pp. 20-23

11. שם, עמ' 28, 117-118.

סמכויות נפרדות למועצת המחוז ולוועדות מקומיות. לעומת זאת, בתקופת השלטון הבריטי כיהן חאג' אמין בעת ובעונה אחת בתפקיד נשיא המועצה המוסלמית העליונה ובתפקיד יושב־ראש ועדת הווקף הכללית, וכך הפך את הנהלת הווקף לאיבר בגופה של המועצה המוסלמית העליונה.¹²

זאת ועוד: החברים בוועדות הווקף האזוריות היו עובדי המועצה המוסלמית העליונה או אנשים שהיא בחרה או מינתה. בראש הוועדה המקומית בירושלים, למשל, עמד לא אחר מאשר חאג' אמין. הוא אמנם לא השתתף בישיבות הוועדה אך אחד מחבריה, שיח' דיא אל־דין אל־ח'טיב, היה ממלא־מקומו ובא־כוחו, וככל הנראה גם עושה דברו. בן אחר של משפחת אל־ח'וסייני היה חבר נוסף בוועדה. יתר על כן, גם ראש המנהלה המחוזית של הווקף (מאמור אל־אוקאף) בירושלים היה מהח'וסיינים ומקורבו של חאג' אמין. הצו שכונן את המועצה המוסלמית העליונה נתן בידיה אוטונומיה רחבה למדי בניהול נכסי הווקף, מחוץ לתחום פיקוחה של הממשלה הבריטית.¹³

חאג' אמין ניצל את אופיו המעין־דתי של הווקף והתרה בפני הבריטים כי כל התערבות בענייני הווקף תפגע ברגשות המוסלמים.¹⁴ לפי תיאורו של הרברט סמואל, הנציב העליון הראשון, מדיניותם של הבריטים בנושא הווקף התבססה על 'התקדים התורכי למעט העובדה שאנו היינו הרבה יותר נדיבים'.¹⁵ נדיבותם של הבריטים כלפי המועצה המוסלמית העליונה התבטאה בשלושה עניינים: העזת־מאנים לאחר הרפורמה הלאימו את נכסי ההקדשים שפְּלְתָה שושלת הנהנים בהם (אוקאף מנדרסה) ומימנו באמצעותם מוסדות חינוך, ואילו הבריטים העניקו למועצה המוסלמית העליונה שליטה על ההקדשים הללו; כן הועברו לשליטת המועצה המוסלמית העליונה נכסי וקף אחרים שהעזת־מאנים הפקיעו, כמו בתי תמחוי (עמארט); ולבסוף, הבריטים גבו את מסי הקרקע למען הווקף ושילמו מקדמות וסכומים נדיבים למועצה המוסלמית העליונה תמורת מעשרות גם בשנות בצורת.¹⁶

בתקופת המרד הערבי שפרץ בארץ ב־1936 ברח כידוע חאג' אמין אל־ח'וסייני מן הארץ, והבריטים העבירו את הפיקוח על הנהלת הווקף לוועדה ממשלתית בת שלושה חברים. המועצה המוסלמית העליונה המשיכה לפעול במתכונתה הקודמת, אך מ־1937 דאגו הבריטים שלא ייעשה שימוש במשאבי הווקף לפעולות המכוונות נגד הממשלה.¹⁷

12. שם, עמ' 147.

13. שם, עמ' 28.

14. שם, עמ' 117.

15. פרטיכל ישיבת המועצה המבצעת מ־5.5.1922, ארכיון המדינה, מ"ר 192, מצוטט אצל קופפרשמידט, לעיל, הערה 10, עמ' 118.

16. קופפרשמידט, שם, עמ' 118-122; ברון, לעיל, הערה 10, עמ' 57-58.

17. י' שמעוני, ערבי ארץ־ישראל, תל־אביב 1947, עמ' 80; Y. Reiter, *Islamic Endowments in Jerusalem under the British Mandate*, London and Portland 1996, p. 69

3. נכסים ונהנים

בשלהי התקופה העות'מאנית היה חלק נכבד מהשטח הבנוי של ירושלים דאז במעמד של הקדש מוסלמי. זו היתה תוצאה של מסורת בת מאות שנים של הקדשת נכסים בעיר. רוב הנכסים העירוניים היו מוחכרים לדורות והזכויות בהם עברו מיד ליד. משום כך חלק גדול מהנכסים כבר לא היה בידי הנהלת הווקף המרכזית. לפי דוח על הכנסות הווקף בירושלים לשנת 1939, ניהלה המועצה המוסלמית העליונה רק 211 נכסים של וקף ציבורי, מהם 77 חנויות, עשרה בתי מגורים, שני בתי קפה, מאפיה אחת, ח'אן אחד, בית מרחץ אחד, שש חלקות קרקע, מלון אחד ('פאלאס'), בניין בית הדין השרעי, קרקעותיהן של ברכות שלמה וברכת ממילא. כולם יחד הניבו 4,604 לא"י בשנה. נוסף על כך הופקדה המועצה המוסלמית העליונה על 121 חנויות; הן היו שייכות כנראה לווקף משפחתי, והמועצה המוסלמית העליונה ניהלה אותן זמנית.¹⁸

ארבעת ההקדשים הגדולים בירושלים היו נבי מוסא (דרומית ליריחו, אך הנכס נוהל בירושלים), נבי דאוד, שיח' אחמד אל-דג'אני, וקף אבו מדין. משרת מנהל הווקף בשלושה מהם היתה בידי משפחות נכבדים: נבי מוסא בידי משפחות יונס ואל-חוסייני, נבי דאוד ושיח' אחמד אל-דג'אני בידי משפחת דג'אני. את וקף אבו מדין ניהל אדם שהציעו משפחות המוגרבים בירושלים.

יש למדוד את מעמדו של הווקף בחברה המוסלמית לפי מספר ההקדשים החדשים שנוסדו בתקופה נדונה. בתקופת המנדט נוסדו בירושלים 61 הקדשים חדשים, כשליש פחות מאשר בתקופה הקודמת (שני הקדשים חדשים בממוצע שנתי לעומת שלושה הקדשים חדשים בשנים 1900-1917). המגמה תואמת את מעמדו של מוסד הווקף במאה העשרים ברוב ארצות האסלאם.¹⁹ בולטת הירידה בשיעורם של הקדשים לצורכי ציבור בתוך כלל ההקדשים החדשים שנוסדו בתקופת המנדט: תשעה בלבד, רובם לטובת מסגד או מבנה פולחני של קבוצה דתית מיסטיית השייכת למסדר צופי. הקדש מוגרבי אחד (וקף תכרורי) לטובת יוצאי חבלים מסוימים באפריקה היה המשך ישיר למסורת של כמאה הקדשים מוגרביים אחרים בירושלים, ובראשם וקף אבו מדין (הוא כלל את רחבת הכותל המערבי ושכונת המוגרבים ואת כפר עין-כרם). נראה שהתפתחות המדינה המודרנית, שראתה עצמה אחראית לרווחת הפרט ולאספקת שירותים ציבוריים לקהילה, צמצמה את הצורך לייסד הקדשים ציבוריים.

מה מניע אדם להועיד את רכושו למטרה כזו או אחרת? תשובה לכך ניתן לקבל מהכרת הביוגרפיה של המקדישים ומניתוח מדוקדק של מטרות ההקדש, דהיינו של הנהנים מפרות ההקדש בדור הראשון ובדורות הבאים.²⁰

18. ארכיון המדור למורשת אסלאמית (קסם אל-תראת' אל-אסלאמי, להלן: ממ"א), 13/39/2,58/10.

19. יוצא מן הכלל הוא הווקף בירושלים תחת שלטון ישראל. ראו: י' רייטר, הווקף בירושלים 1948-1990, ירושלים 1990, עמ' 43, 48, 128, 131-132; א' ליש, 'הווקף המוסלמי בירושלים אחרי 1967 - הנהים ומנהלים', המזרח החדש, ל"ד (1992), עמ' 97-98, 110-114.

20. דיון על הנהנים ראו: A. Layish, 'The Family Waqf and the Shar'ia Law of Succession in

בתקופת המנדט התחוללה תמורה במאפייניהם של מייסדי הווקף. את מקומם של אנשי שררה ובני משפחות נכבדים, שהיו חלק משמעותי מהמקדישים בתקופה העות'מאנית, תפסו בני משפחות בינוניות וקטנות משורות המעמד הבינוני והבינוני-הנמוך. רק חמישית מהמקדישים השתייכו אז למשפחות הנכבדים. תמורה זו משתקפת גם באופיים של ההקדשים בירושלים המנדטורית. בתקופת המנדט כמעט לא הוקדשו הקדשים גדולים המקיפים אדמות מזרע מחוץ לירושלים, מסוג ההקדשים העות'מאניים הממלכתיים. רוב המקדישים בתקופה זו היו סוחרים, בעלי עסקים ונכסים וקבלני בניין בני משפחות קטנות, והם לא נמנו עם שכבת הנכבדים. תמורה זו מצביעה על ההתפתחות הכלכלית שהצמיחה מעמד בינוני ובינוני-גבוה של בעלי הון ונכסים. יותר מכול מייצג תמורה זו עומר אל-ג'ולאני, סבל במקצועו וכן למשפחה חברונית. הוא הצליח לצבור הון, הקדיש נכסים לווקף משפחתי, ולימים היו הוא וילדיו לבעלים של חברת מוניות ואוטובוסים גדולה.

באשר לווקף המשפחתי, דפוסי ההנאה מן הנכסים ביטאו המשכיות של מסורת עות'מאנית. תנאי ההנאה של הווקף היו שונים מדיני הירושה, שהרי מיסודו נתפס הווקף במשפט המוסלמי בתור מתנה שאדם מעניק בחייו, ולמעשה הוא תחליף לצוואה חופשית במערכת משפטית המגבילה את הצוואה כמותית ואישית: עד שליש מהעזובון, וליורשים חוקיים בלבד. בהיותו תחליף לצוואה חופשית, שימש הווקף פתרון מצוין למקדישים חשוכי ילדים ונעדרי יורשים בדרגה ראשונה כי הוא אפשר להם לעקוף את דיני הירושה ולמנוע הורשת רכושם לאוצר המדינה או לקרובים רחוקים. רוב המקדישים בירושלים המנדטורית (70 אחוזים) שמרו על הנורמה של דיני הירושה בכך שהעניקו לנשים מחצית ממה שקיבלו הגברים, אולם 30 אחוזים ניצלו את הווקף כדי להשוות את מעמד בנותיהם לזה של בניהם.

הווקף הוא פתרון נוח מאוד למניעת הוצאה של הרכוש המשפחתי אל משפחה זרה באמצעות נישואין אקסוגמיים. אחוז ניכר מהמקדישים הירושלמיים נישל את צאצאיו הקוגנטיים מן הזכות ליהנות מפרותיו של הווקף מסיבה זו, עקב התקשרותם בנישואין אקסוגמיים. מקדישים לא מעטים הוסיפו כי נשים שתינשאנה מחוץ למשפחה תחלנה ליהנות מפרות ההקדש מיד עם נישואיהן, וכך יהיה כל עוד הן נשואות.

עם זאת, לא נראה שנישול נשים היה מניע מרכזי להקדשת הווקף המשפחתי. שלילת

Modern Times', *Islamic Law and Society*, 4:3 (1997), pp. 352-388; Idem., 'Bequests as an Instrument for Accommodating Inheritance Rules: Israel as a Case Study', *Islamic Law and Society*, 2:2 (1995), pp. 282-319; E. Ginio, 'Violations of Founders, Stipulations in the Shari'a Court of Jaffa during the British Mandate', *Islamic Law and Society*, 4:3 (October 1977), pp. 389-415; R. Shahan, *Family and the Courts in Modern Egypt: A Study Based on Decisions by the Shari'a Courts, 1900-1955*, Leiden, New York, Koln 1997, pp. 210-220; D. Powers, 'The Islamic Inheritance System: A Socio-Historical Approach', in: C. Mallat and J. Connors (eds.), *Islamic Family Law*, London, Dordrecht, Boston 1990, pp. 11-29; Idem., 'The Maliki Family Endowment: Legal Norms and Social Practices', *International Journal of Middle Eastern Studies*, 25 (1993), pp. 379-406

חלקן בעיזבון נוצרה במנהג, למרות חוקי הירושה המוסלמיים, שלא נישלו לחלוטין את הנשים מן הטובין. יש עדויות לכך שאחים אילצו את אחיותיהן ערב נישואיהן לוותר 'מרצונן החופשי' על חלקן בירושת גדל"ן, שאם לא כן לא ייתנו את הסכמתם לנישואיהן ולא יסכימו לשמש אפוטרופסים לצורך הנישואין. מקדישים שנתנו דעתם לבעיה זו פעלו כדי להקל על ילדיהם ועל הדורות הבאים של צאצאיהם, וראו בהקדש אמצעי לחיזוק המעמד של המשפחה. בין היתר הניע אותם הרצון להנציח את שמם.

ממצאי המחקר הביאוני למסקנה שסטייה מדיני הירושה בקביעת דרכי החלוקה של פרות הווקף היא בדרך כלל תוצר לוואי של ההחלטה להקדיש, ולא מניע מרכזי שלה. נראה לי שאין להמעיט בחשיבותם של המניע הדתי ושל שיקולים מעולמו הרוחני והפסיכולוגי של הפרט בייסודם של הקדשים.²¹ הווקף המשפחתי הוא בראש ובראשונה מעשה של צדקה המבטיחה למאמין גמול בעולם הבא. על פי אמונה זו, ככל שרבים יותר הגורמים המקופחים בחברה שהמקדיש דואג להם, כך גדול יותר הגמול המובטח לו בעולם הבא. האמונה הזאת השתלבה במוטיבציה חברתית למנוע את נישולו של הנכד היתום מעיזבון סבו, על פי דיני הירושה השרעיים. רוב המקדישים ראו בכך עיוות סוציאלי ודאגו לכך שגם נכדים יתומים ייהנו מן הרווחים שיפיקו נכסיהם. נכללו גם נכדיהם הישירים של המקדישים וגם יתומים בדורות הבאים – אלה יקבלו את חלקו של האב המנוח בפרות ההקדש.²² מבחינת המקדיש, הווקף הוא גם אמצעי להנצחת שמו, למניעת פיצול רכושו ולשמירת הרכוש כמעין מצבה חיה לו ולפועלו. רוב המקדישים הקצו בשטרי ההקדש סכום כסף לאיש דת שיקרא פרקי קוראן לעילוי נשמתם.

דפוסי ההנאה של ההקדשים החדשים שנוסדו בתקופת המנדט משקפים אפוא מגמה שמרנית ומסורתית, וזו נמשכה ברציפות מאז ימי הביניים. פקודת הצדקות שחוקקו הבריטים אפשרה לייסד הקדש לצורכי צדקה, על פי חוק אזרחי ובלי שהמקדיש יהיה כבול למגבלות הידועות של הווקף, כך שניהול ההקדש יותאם לתנאים של הזמן החדש. נוסף על כך, החקיקה הבריטית בענייני ירושה אפשרה למוסלמים צוואה חופשית על פי חוק אזרחי. שני מנגנונים חדשים אלה היו אמורים לדחוק את מוסד הווקף, אבל הם לא קסמו כלל למוסלמים בארץ-ישראל. העכבות התרבותיות המסורתיות והנסיבות הפוליטיות היו חזקות דיין מכדי להניע מוסלמים לעשות שימוש במוסדות אזרחיים מקבילים למוסדות השרעיים.

21. See Y. Reiter, 'Family Waqf Entitlements in British Palestine (1917-1948)', *Islamic Law and Society*, 2:2 (1995), pp. 174-193

22. על ההיבט המשפטי של הנכד היתום כנהנה, ראו: N. Coulson, *Succession in the Muslim Family*, Cambridge 1971, p. 52; A. Layish, *The Family Waqf*, pp. 361-362, 366-367; Shaham, above, note 20, p. 210

4. ניהול כלכלי

השאלה אם שיטת הווקף המוסלמי היתה גורם מעכב או גורם מאיץ של המערכת הכלכלית באסלאם היתה אחת השאלות שנדונו בכנס מדעי בין-לאומי על הווקף (ירושלים, 1979).²³ מצד אחד, פעולת צדקה באמצעות הווקף מזכה בגמול נצחי בעולם הבא, לפי האמונה המוסלמית, ומנציחה את שמו של המקדיש, ולכן הווקף עורר את דמיונם של בעלי רכוש ואנשי שררה, והקדשיהם הגדולים תרמו לפיתוח העיר המוסלמית.²⁴ מצד שני, עקרון הנצחיות של ההקדש כלל בתוכו הוראה לשמר ככל האפשר את הנכסים בצביונם המקורי, בתור מצבה חיה לפועלו של המקדיש; וכן נאסרה, בתוקף אותו העיקרון, העברה חופשית של נכסי וקף באמצעות מכירה, חכירה לטווח ארוך וכיוצא בזאת, אלא במקרים של הכרח ותועלת לווקף, לאחר שאומתו והוכחו לקאדי.²⁵ הועדו קשיים גם על נטילת הלוואה לצורך השקעה בתחזוקת הנכסים. כאשר נמצא משקיע, נמסר הנכס בדרך כלל לשימוש לתקופה ארוכה ובתמורה נמוכה יחסית. מסירת הנכס לטווח ארוך היתה עלולה להסתיים בהשתלטות נותן הלוואה ויורשיו על הנכס ולהשכיח את עובדת שייכותו להקדש.

השיטה המשפטית של הווקף באסלאם הגבילה העברה של נכסים בשוק החופשי או הכנסת שינוי בצביונם, והליכים אלו הוכפפו לסרבול ביורוקרטי ומשפטי בבית הדין השרעי. מכאן נובע הרושם שנכסי הווקף תרמו לקיפאון כלכלי. זאת ועוד, הנכסים הונחו מפאת חוסר היכולת לקיים פיקוח של ממש על נכסי הווקף ועל הנהלתם השוטפת. מנהלי הווקף היו בדרך כלל בעלי זכות הנאה בהקדש, ומחמת היעדר הפיקוח הם דאגו לעצמם בלבד והעדיפו להפיק הכנסות מרביות בתקופת כהונתם, מיצעטו להשקיע בתחזוקת הנכסים וגרמו הרס כלכלי בטווח ארוך יותר.

האם התנאים הפוליטיים והכלכליים החדשים של התקופה הפוסט-עות'מאנית במערב למודרניות חוללו תמורה בתפקידו של הווקף בחברה ובכלכלה?
ההלכה המוסלמית אמנם מספקת פתרונות משפטיים למנהלי הקדש המעוניינים לשמור

23. ראו ההקדמה של אהרן ליש לקובץ מאמרים מהכנס, שפורסם ב-*Islamic Law and Society*, 4:3 (October 1997) p. 256; G. Gibar, 'The Waqf and Economic Growth', Paper submitted to the International Seminar on Social and Economic Aspects of the Waqf, Jerusalem, June 24-28, 1979; G. Baer, 'The Dismemberment of *Awqaf* in Early Nineteenth-Century Jerusalem', *Asian and African Studies*, 38 (1979), pp. 220-241

24. עכו, למשל, היתה נשאת כפר נידה לולא ההקדש של מושלה העות'מאני – אחמד פאשא אל-ג'ואר. ההקדש כלל מסגד, מדרסה – מכללה ללימודי ארבע אסכולות ההלכה המוסלמיות, שסיפקה מלגות לימוד וחדרי לינה לארבעים סטודנטים – מערכת אספקת מים לעיר, בית מרחץ גדול, ספרייה, מאגר מים גדול מתחת למסגד, שווקים אחרים, מתקנים חיוניים לפעילות הנמל הימי ועוד. ראו: י' רייטר, 'הערכת הרפורמה במוסד ההקדש המוסלמי בישראל 1965-1986: הווקף בעכו', המזרח החדש, ל"ב (1989), עמ' 26.

25. על מגבלות הווקף ראו למשל גויטיין ובן-שמש, לעיל, הערה 2, עמ' 169-170; מ' קדרי פאשא, כתאב קאנון אל-עדל ואל-אנצאף לל-קדאא על-אוקאף, קהיר 1902, סעיף 1 ואילך.

על הערך הכלכלי של הנכסים שבהנהלתם, אולם רשומות בית הדין השרעי בירושלים מראות כי בשלהי התקופה העות'מאנית נעשה בהם שימוש מוגבל. נראה כי היו שני מניעים להימנעות משינויים בנכסי הקדש: האחד, תפיסה שמרנית המחייבת לשמר את ההקדש ולא לפתחו יותר ממה שהיה במקורו; והשני, חשש שפעולות הכרוכות במכירת נכסי וקף או בהחלפתם יהיו כרוכות בשחיתות ובאבדן הנכסים. מכאן שהפיכת הווקף לגורם מסייע לפיתוח כלכלי היתה מותנית בשני תנאים: א) קיומו של הון חופשי בידי משקיעים פרטיים ויצירת בסיס לכדאיות כלכלית בהשקעה בפיתוח נכסי וקף; ב) פיקוח ציבורי טוב יותר על הנהלת הווקף למניעת שחיתות ממוסדת.²⁶ דומה ששני התנאים הללו התפתחו בתקופת המנדט בארץ ישראל: ההתיישבות היהודית הביאה ארצה הון והאיצה את הפיתוח הכלכלי, והבריטים הכניסו נורמות של מנהל ציבורי, ואלו השפיעו גם על הנהלת הווקף.

עיון במסמכי הסג'ל העות'מאני בירושלים ובממצאי מחקרים אחרים חושף את השיטה הרווחת בתקופה הנדונה לשימור ערכם הכלכלי של נכסי וקף שהיו בסכנת הרס: הם הוחכרו לתקופות ארוכות, דמי החכירה מימנו את שיפוצם וכן נכלל בהם תשלום של סכום כסף גדול להנהלת הווקף מיד עם מסירת החזקה לידי החוכר.²⁷ כמעט לא השתמשו אז בפעולת חליפין של נכסים (אסתבדאל) או במכירת נכסי וקף לצורך השקעת התמורה בנכס חלופי (אסתבדאל באל-דראהם, קרי מכירת נכס ורכישת נכס חדש, להבדיל מהחלפה של נכס תמורת נכס), אף על פי שההלכה המוסלמית מתירה הליכים אלו בתנאים מסוימים.

הסג'ל של ירושלים מתקופת המנדט מעיד לעומת זאת כי אסתבדאל באל-דראהם הוא שיטה רווחת ביותר להצלתם של נכסי וקף ירודים או להשקעה בפיתוח נכסי הווקף. הגישה המסורתית של שימור נכסים התחלפה בתקופת המנדט בגישה כלכלית מודרנית יותר. אין מסתפקים עוד בשימור, אלא משקיעים בפיתוח כלכלי. המנגנון של מכירה באמצעות אסתבדאל באל-דראהם אפשר לנצל קרקעות וקף עירוניות שוממות: ההון לשם כך נמצא ממכירה של חלק מהקרקע, והוא הושקע בבנייה עצמית על יתרתה (31 פעולות כאלה בירושלים המנדטורית לעומת אף לא אחת בשלהי התקופה העות'מאנית).

פעולת הפיתוח רחבת ההיקף של נכסי וקף בירושלים סייעה לשמור על מעמדו של המוסד בעיר. וכך, מספר ההקדשים החדשים אמנם פחת קמעא, אבל עצמתם הכלכלית התחזקה הודות לפעולות הבנייה והפיתוח, בעיקר אלה שנעשו במרכז העסקי החדש בבאב

26. לעניין הפיקוח על הנהלת הווקף ראו: י' רייטר, 'פיקוח על ניהול ענייני הווקף המוסלמי בירושלים בתקופת המנדט הבריטי', המזרח החדש, ל"ד (1992), עמ' 4-77.

27. ראו: G. Baer, above, note 23, p. 171-173; M. Hoexter, 'Le contrat de quasi-aliénation des *awqaf* à Alger à la fin de la domination turque: étude de deux documents d'ana', *Bulletin of the School of African and Asian Studies*, 47 (1984), p. 243; Idem, *Endowments, Rulers and Community: Waqf al-Haramayn in Ottoman Algiers*, Leiden, Boston, Koln 1998, p. 104 ff.; Idem, 'Adaptation to Changing Circumstances: Perpetual Leases and Exchange Transactions in *Waqf* Property in Ottoman Algiers', *Islamic Law and Society*, 4:3 (1997), pp. 319-333

אל-סאהרה (רחוב צלאח אל-דין וסביבתו), בשער יפו, בממילא ובשכונות בקעה ומוצרארה. הדוגמה הבולטת לתמורה הכלכלית בהקדש היא זו של וקף עלי כרים אל-דין אל-נמרי. קרקעות לא מעובדות בכפר מאלחה הוכללו בתקופת המנדט בשטח הבנוי של שכונות בקעה וקטמון. בשנות השלושים מכרו מהם מנהלי ההקדש של משפחת נמרי 32 מגרשי בנייה, כדוגם אדמה כל אחד, ועוד מגרש ספורט בן 20 דונם. בתמורה הכספית (כ-15 אלף לא"י) בנו מנהלי הווקף כשלושים בתים חדשים על קרקעות אחרות של הווקף, והשכירו אותם. ההכנסה השנתית מדמי השכירות היתה להערכתי כ-5,000 לא"י. וכך, הקדש דל הכנסות של משפחה לא חשובה במיוחד נעשה וקף עשיר, ובתוך שנים אחדות שופר מעמדה החברתי של המשפחה.²⁸

ההזדמנויות הכלכליות החדשות שנפתחו להקדשים משפחתיים בתקופת המנדט קסמו למותוולים (מנהלי הקדשים) בעלי חוש עסקי. כמה מהם הסכימו שהממשלה הבריטית תפקיע נכסי וקף שהיו בחזקתם ולא הניבו הכנסות, בלוטשם עיניים לפיצויי ההפקעה, שיתרמו יותר להקדש. כך למשל, חלק מהקמפוס של האוניברסיטה העברית על הר הצופים היה וקף משפחתי שממשלת המנדט הפקיעה. בפיצויי ההפקעה שקיבלו המותוולים של הווקף על שם שיח' בדר אל-דין אל-ג'מאעי אל-כנאני הם רכשו מהממשלה בית בן ארבע קומות בשכונת מוצרארה תמורת 5,000 לא"י, ושני בתים בשכונת בקעה תמורת 5,200 לא"י.²⁹

אולם מנהלת הווקף המרכזית של המועצה המוסלמית העליונה היא שהיתה ממונה על עיקר הפיתוח הכלכלי של נכסי וקף, שכן היו מרוכזים בידיה נכסים ומשאבים רבים יחסית. פעולותיה של המועצה המוסלמית העליונה לפיתוח נכסי הווקף או לשימוש בהם ובהכנסותיהם לפיתוח כלכלי התמקדו בכמה תחומים: שיפוץ של נכסים קיימים; בנייה של מוסדות ציבור ושל מבנים עסקיים חדשים; החכרת קרקעות לא מעובדות למשקיעים שיעבדו ויפרו אותם; ויזום מפעלים כלכליים. שלא כמו המותוולים, המועצה המוסלמית העליונה פטרה עצמה מהצורך לבקש את אישורו של קאדי בית הדין השרעי להנהגת שינויים בנכסי וקף. היא פנתה לקאדים רק בעסקות גדולות שהיו עלולות לעורר ביקורת ציבורית.

בתקופת כהונתה ביצעה המועצה המוסלמית העליונה פעולות רבות של שיפוצים ובנייה על קרקעות שבחזקתה. בין השנים 1932-1936 בלבד בנתה המועצה המוסלמית העליונה 224 מבנים חדשים בכל הארץ ושיפצה כ-300 מבנים שבניהולה.³⁰ בניית מלון 'פאלאס' בירושלים היתה פרויקט הבנייה הגדול ביותר שלה. בניית המלון נועדה להפיק רווחים

28. ראו למשל סג'ל 453/64/315, 453/89/210, 461/11/17, 453/87/209, 463/140/24, 464/23/51, 476/32/424, 467/29/420.

29. ראו אישור קבלת הפיצויים על ההפקעה בסג'ל 479/3/119 וסג'ל 481/53/332. על הרקע להפקעה נמסר לי בריאיון עם שיח' אסעד אל-אמאם מיום 23.6.1990.

30. על עבודות בנייה של המועצה המוסלמית העליונה ראו למשל בפרסומי המועצה המוסלמית העליונה הבאים: אל-מג'לס אל-שרעי אל-אסלאמי אל-אעלא, ביאן אל-מג'לס אל-אסלאמי אל-אעלא לשנת 1923/24, עמ' 18; לשנת 1928, עמ' 5; לשנת 1931, עמ' 3; ראו הסיכום אצל קופרשמידט, לעיל, הערה 10, עמ' 136-137.

כלכליים מהשקעה כספית ולנצל קרקע של בית עלמין בשכונת ממילא לצורכי פיתוח. חאג' אמין יום את הפרויקט בשנת 1925. הוא תכנן כי החברה האנגלית שתבנה את המלון תקבל את הכספים ישירות מהממשלה הבריטית, מכספי המעשרות של נכסי וקף שהיא גובה למען המועצה המוסלמית העליונה, וכך תקבל המועצה המוסלמית העליונה בעקיפין ערבות ממשלתית להלוואה.

חאג' אמין לא רצה לעכב את התחלת העבודות ועל כן ניצל את רעש האדמה של 1927 והורה להעביר מן הקופה שהיתה מיועדת לשיפוץ הר הבית 5,000 לא"י ראשונים למימון הפרויקט של מלון 'פאלאס', במסווה של מימון השיפוץ של מבנים שנפגעו ברעש.³¹ כאשר הושלמה הבנייה בשנת 1929 טענה המועצה המוסלמית העליונה כי המלון תוכנן מראש כך שकेבור עשר שנים יכסו דמי השכרתו את הוצאות בנייתו, אולם עלות הבנייה חרגה מהתכנית והסתכמה ב-73,500 לא"י לעומת 56,000 לא"י כמתוכנן בתחילת העבודות. המועצה המוסלמית העליונה נאלצה אפוא ליטול הלוואה לחמש שנים מהבנק העות'מאני בערבות ממשלתית. המועצה המוסלמית העליונה גם פרסמה מידע לא נכון על ההכנסות וההוצאות כדי לסבר את אוזני הציבור.³² לולא המשבר הכלכלי ופתיחתו של מלון המלך דוד הסמוך באותה שנה, היה מלון 'פאלאס' מפעל כלכלי מכניס ביותר, אולם בניסבות המתוארות הוא היה נטל.

על ההיתרים לשנות את צביונם וייעודם של נכסי וקף בעלי אופי חילוני לא נמתחה בביקורת ציבורית. לעומת זאת, שינויים ופיתוח בנכסי וקף שהיו רגישים מבחינה דתית עוררו ביקורת והתנגדות של גורמים אופוזיציוניים. כך למשל הגישו ב-1927 שלושה אנשי אופוזיציה, שיח' עבד אל-רזאק אל-עלמי, שיח' סעיד כסאב וחסן אל בודירי תביעה נגד נשיא המועצה המוסלמית העליונה ונגד מנהל הווקף בירושלים על מפעלי הבנייה של המועצה המוסלמית העליונה על קרקעות בתי הקברות ממילא ובאב אל-סאהרה. הם טענו כי הבנייה היתה כרוכה בהוצאת עצמות מהקברים ובהעברתן למקום אחר. עורך הדין של המועצה המוסלמית העליונה, מוצטפא יונס, תכנן קו הגנה שיתבסס על ההלכה המוסלמית ולשם כך ביקש הבהרות שונות מחאג' אמין.³³ אולם הקאדי שהיה נתון למרותו של חאג' אמין העדיף לא להתמודד עם הסוגיה ההלכתית, ודחה את התביעה בנימוק פרוצדורלי. הוא כתב כי על פי ההלכה המוסלמית, אין לשלושת התובעים זכות עמידה בתיק הנדון.³⁴ דברי הקאדי אינם עולים בקנה אחד עם הוראות מפורשות בהלכה המוסלמית המקנות לכל מוסלמי זכות להיות צד בתביעה בהקדש למטרה ציבורית כללית. אף על פי כן, פסק הדין אושר גם בערכאת הערעורים.³⁵ תגובתה הציבורית של המועצה המוסלמית העליונה על הביקורת

31. ממ"א, מיכל 378 תיק 3/20, 13/26/10.

32. ראו: ממ"א, תיק 10/20, 13/26/4; ביאן אלי-מג'לס אל-אסלאמי אל-אעלא, 1929, עמ' 8; אל-ג'אמעא אל-ערביה, 17 באוקטובר 1927.

33. ממ"א, מיכל 378, תיק 3/20, 13/26/10.

34. סג'ל 444/19/95.

35. סג'ל 420/25/105.

הופיעה בעיתונה אל-ג'אמעה אל-ערבייה, ותמציתה היתה התפארות בעבודות הבנייה שלה בכל הארץ, שהגדילו את הכנסותיה ב-2,225 לא"י לשנה. לפי נתונייה, חנויות שבנתה על בית העלמין בממילא הניבו 750 לא"י לחודש, חנויות חדשות על בית העלמין בבאב אל-סאהרה הניבו 170 לא"י לחודש, וחנויות חדשות בשכונת אל-ואד בעיר העתיקה הניבו 20 לא"י.³⁶

אחת הפעולות המובהקות והחשובות ביותר לפיתוח כלכלי של נכסי וקף ושל הכלכלה הלאומית הפלשתינית בכלל היתה החכרת קרקעות לא מעובדות ברחבי הארץ. פעולות אלה החלו בשנת 1933, והן התרחבו ככל שהחריף המאבק הקרקעי והפוליטי בארץ. המועצה המוסלמית העליונה ביקשה להשיג כמה יעדים בפעולותיה: לשמור על קרקעות מפני הסגות גבול על רקע חשש שייפלו לידיים יהודיות; למשוך משקיעים שיהפכו אדמת בור לקרקע מעובדת; ולפתח את המשק הלאומי הערבי בתוצרת חיונית לו. כך, למשל, חווה החכירה שנערך בשנת 1933 על אדמות בקעת הירדן, שהיו שייכות לווקף כיפת הסלע, חייב את ששת החוכרים (ובהם מזכיר המועצה המוסלמית העליונה ג'מאל אל-חוסייני) להכשיר את האדמה לעיבוד בתוך שלוש שנים, ובכלל זה להקים מערכת השקיה, ולהעביר חמישית מהיבול למועצה המוסלמית העליונה.³⁷ בחוזים אחרים קבעה המועצה המוסלמית העליונה את סוג המטעים שיינטעו באדמותיה: בעיקר מטעי בננות ופרדסים.

ניתוח חווי החכירה מביא למסקנה ששיקולים פוליטיים הניעו את המועצה המוסלמית העליונה להחכיר בדמי חכירה סמליים קרקעות רחבות ידיים לצורך פיתוח ממלכתי של משק לאומי ערבי.³⁸ המועצה ביקשה להוכיח כי המשק הערבי יכול להתחרות במשק היהודי על יצוא הדריים ובננות לחו"ל, ויכול להסתגל לתמורה טכנולוגית.³⁹ במקרים אחרים רכשה המועצה המוסלמית העליונה קרקעות שעמדו להימכר ליהודים והחכירה אותן לגורמים אחרים. כך למשל רכשה המועצה המוסלמית העליונה בשנת 1929 את אדמות ח'רבת דיר עמרו, בשטח 6,000 דונם, מצפון-מערב לירושלים (כיום בית החולים איתנים). לאחר שחיפשה חוכרים שייאותו להשקיע בפיתוחן, החכירה אותן המועצה המוסלמית העליונה בשנת 1940 לוועדת היתומים הערבים לשם הקמת חווה חקלאית ובית ספר חקלאי ליתומים מוסלמים. בהתייחסו לדמי החכירה הסמליים (50 לא"י לשנה) שתקבל המועצה המוסלמית העליונה מהעסקה, כתב מנהל הווקף בירושלים לקאדי כי אין לראות את העסקה מבחינת הכנסות ההקדש בלבד אלא יש לראותה בהקשר הרחב יותר של שמירה על קרקע הלאום והשבחתה. ואכן, ועדת היתומים הערבים השקיעה בארבע השנים הראשונות 18,092 לא"י בבנייה ובנטיעת עצי פרי בשטח זה.⁴⁰

36. אל-ג'אמעה אל-ערבייה, 17 באוקטובר 1927.

37. סגיל 451/141/192.

38. סגיל 479/79/223, 471/63/24, 461/138/191.

39. אברמוביץ וגלפס, לעיל, הערה 2, עמ' 51; א' כהן, כלכלת הסקטור הערבי בארץ-ישראל ובארצות המזרח התיכון, גבעת חביבה 1978, עמ' 24-26.

40. סגיל 480/97/185; ממ"א (12)3/52 תיק 45; ממ"א 59/10, 3/40/12.

סיכומו של דבר: בתקופת המנדט נרתמו משאבי הווקף לפעילות הכלכלית הפרטית והלאומית של האוכלוסייה הערבית בארץ. את התמורה המשמעותית יש לזקוף לזכותם של הקאדים - הם מצאו בהלכה המוסלמית היתרים לניהול כלכלי מודרני של נכסי הווקף והתגברו על העכבות השרעיות המסורתיות של מוסד זה. המועצה המוסלמית העליונה, מנהלת משק הווקף הגדול ביותר, פעלה כמו גוף כלכלי. המועצה לא רק נתנה גיבוי לקאדים ולמותוולים הפרטיים, אלא היא עצמה נקטה פעולות רחבות היקף לפיתוח נכסי הווקף, ונתנה בכך דוגמה גם לאחרים.

5. שימוש פוליטי בווקף

אין הדברים בחלק זה של המאמר באים למתוח ביקורת על שימוש במוסד דתי למטרות פוליטיות, שהרי חוקר יהודי ציוני נדרש כאן לזהירות מיוחדת. עם זאת, לדיון על התפקיד הפוליטי של מוסד הווקף יש הצדקה עניינית משלושה טעמים: האחד, אמנם מוסד הווקף מעוגן בהלכה ובאמונה המוסלמית, אולם עיסוקיו היום-יומיים של מוסד זה אינם נושאים אופייניים; השני, לדת ולמוסדות דתיים יש אופי פוליטי מעצם הווייתם, וכך בוודאי גם באסלאם שכן מראשיתו הוא היה נתון במאבק פוליטי נגד בני אמונות אחרות ונגד מי שאינם דתיים; והשלישי, הקמת המועצה המוסלמית העליונה, מינויו של חאג' אמין לנשיאה והסמכויות הרחבות שניתנו להם - כל אלה היו פעולות פוליטיות, ואי-אפשר לצפות שהמועצה ונשיאה לא יקדמו את האינטרסים הפוליטיים שלהם באמצעות הכוח שהוקנה להם. מעיון ברשומות המועצה המוסלמית ובית הדין השרעי אינני יכול לקבוע שנעשה שימוש פוליטי ציוני במשאבי הווקף הציבורי לצרכים פוליטיים בפעילותו השוטפת והיום-יומית. מקרה אחד שחאג' אמין עצמו היה קשור בו יכול לרמוז לאפשרות כזאת, אולם זה מקרה יחיד של ניצול שנתקלתי בו במסמכי הנהלת הווקף. חאג' אמין הקדיש רכוש לווקף בנסיבות שאינן ברורות עד תומן, אך יש בהן כדי לעורר חשד שההקדשה היתה כרוכה בניצול המוסד לצרכים אישיים. ביוני 1937 אישר בית הדין השרעי בירושלים למועצה המוסלמית העליונה למכור לחאג' אמין אל-חסייני אישית שני דונמים של קרקע בשכונת שיח' ג'ראח תמורת 500 לא"י. הקרקע היתה שייכת לווקף כיפת הסלע, והמועצה המוסלמית העליונה ניהלה אותה. מתברר שעוד קודם לכן, בינואר אותה שנה, חתם חאג' אמין על חוזה עם קבלן לבנייה על אותה קרקע. השניים הסכימו לבנות שם שני בתים מסחריים שיכללו 22 חנויות ושמונה דירות, ונקבו בעלות המשוערת - יותר מ-4,000 לא"י. בה בעת פנתה המועצה המוסלמית העליונה לקאדי יפו בבקשה לאשר לחאג' אמין זכויות בנייה על קרקע וקף אחרת ביפו. נשיא המועצה המוסלמית העליונה יבנה 16 חנויות, לפי הבקשה, וישקיע בכך כ-4,000 לא"י, והווקף יוכל לבנות עוד חמש קומות מעל החנויות. קאדי יפו לא הודרו לאשר את הבקשה והיה צורך להאיץ בו פעמים אחדות. את שני הנכסים האלה הקדיש חאג' אמין בתור וקף על שמו באוקטובר 1937, ימים אחדים לפני שנמלט מן הארץ. בתנאי ההקדש נקבע כי 500 לא"י בשנה יועברו לקהיר לידי ידידו, קצין

צבא טורקי בדימוס בשם זכריא בכ אל־דגסתאני, והיתרה תעבור למימון ההפעלה של בית היתומים המוסלמי שבניהול המועצה המוסלמית העליונה. האג' אמין גם קבע כי ממלא מקומו אמין אל־תמימי יהיה מנהל ההקדש, והמינוי היה אישי ולא פועל יוצא מתפקידו של תמימי במועצה המוסלמית העליונה. מעקב במסמכי המועצה המוסלמית העליונה אחר מקור הכסף שחאג' אמין השקיע בפרויקט הבנייה מגלה כי אותו דגסתאני תרם את הוננו – מזומנים שמורים בבנקים מסחריים – לשני בתי יתומים: לבית יתומים בירושלים ולמוסד בטורקיה שהתורם עצמו התחנך בו. התרומה נרשמה תחילה בסג'ל של ירושלים בתור צוואה. לא ברור באילו נסיבות החליט חאג' אמין לעשות שימוש אחר בכסף זה. אחרי שחאג' אמין עזב את הארץ, ניהל אמין אל־תמימי את ההקדש ואת מפעל הבנייה שחאג' אמין החל בו, והשתמש לשם כך בהלוואות מקופת הווקף של המועצה המוסלמית העליונה. נראה שתמימי חשש שהבריטים ישתלטו על הרכוש.⁴¹

המועצה המוסלמית העליונה והעומד בראשה, חאג' אמין, חלשו אפוא על משאבי הווקף וגם על בתי הדין השרעיים, ואלו בתורם פיקחו על ההקדשים שהמותוולים הפרטיים ניהלו; בעת ובעונה אחת אותו האדם, והקבוצה שתמכה בו, עמדו גם בראש המערך הפוליטי הערבי־פלשתיני במאבקו הלאומי. בעצם הצירוף זה נפתח פתח לשימוש במשאבי הווקף לקידום העניין הפוליטי הלאומי של ערביי ארץ־ישראל.

ואכן, במסגרת המאבק הלאומי הפלשתיני נחל חאג' אמין אל־חוסייני הצלחה ניכרת בניסיונותיו להשתמש בגורם הקדושה הדתית של ארץ־ישראל ושל ירושלים באמונה המוסלמית כדי להפוך את המאבק הפלשתיני למאבקם של כלל המוסלמים. לעניין זה נציין את מפעל השיפוץ של מסגדי הר הבית והנוכחם ברוב־עם בשנת 1928, ואת אירועי הכותל המערבי ובעקבותיהם טבח 1929. חאג' אמין אל־חוסייני אף ידע להשתמש במקומות הקדושים כדי לגייס תמיכה כספית ופוליטית של העולם המוסלמי;⁴² בהקשר זה נציין את הפיכת אל־חרם אל־שריף למעין פנתאון של מנהיגים מוסלמים שהובאו לקבורה סמוך לו⁴³ ואת הקונגרס האסלאמי שכוונס בירושלים וקיבל החלטה על הקמת אוניברסיטת אל־אקצא האסלאמית.⁴⁴ משאבי הווקף נוצלו אף הם למטרות המאבק הלאומי – באמצעות הגדלת מנגנון העובדים של הווקף הסרים למרותו של נשיא המועצה המוסלמית העליונה ובאמצעות השקעה ישירה של כספי הכנסות הווקף ברכישת קרקעות.⁴⁵ נוסף על כך, המועצה המוסלמית העליונה השתלטה לעתים על הקדשים שמנהליהם (מותוולים) ביקשו למכור נכסים מתוכם ליהודים.

41. המקורות העיקריים לפרשה זו: סג'ל 475/25/42, 500/101/114, 474/112/179; ממ"א 8/2, 13/37/10, מיכל 378 תיק 13/24/1, 5/20 ות"ק 9/20, 13/37/10, ארכיון המדינה פ/989 ת"ק 43.

42. קופפרשמידט, לעיל, הערה 10, עמ' 139.

43. י' פורת, ממחומות למרידה, התנועה הלאומית הערבית 1929-1936, תל־אביב 1978, עמ' 121-126.

44. על הקונגרס של 1931 ראו: M. Kramer, *Islam Assembled: The Advent of the Muslim Congresses*, New York 1986, pp. 123-141.

45. ראו: ב' קימרינג, המאבק על הקרקעות, פרק בסוציולוגיה של הסכסוך היהודי ערבי, ירושלים 1973, עמ' 23.

ניסיונו הבולט ביותר של המופתי הירושלמי להפעיל את הווקף לשם קביעת עובדות פוליטיות לא זכה להיענות בקרב הפלשתינים. בשנת 1935, בעיצומו של המאבק על הקרקע בין התנועה הלאומית הפלשתינית ובין התנועה הציונית, קרא חאג' אמין אל-ח'וסייני לציבור הערבי המוסלמי להפוך את הקרקעות שברשותו לווקף, וכך למנוע מראש את מכירתן ליהודים; שהרי על פי הדין השרעי אסור למכור נכסי וקף, וניהולם נתון לפיקוח של בית הדין השרעי ושל המועצה המוסלמית העליונה.⁴⁶ כינוס ארצי של אנשי דת מוסלמים תמך בקריאת המופתי, והם גם פרסמו פסק הלכה קולקטיבי (אל-פתוא אל-ח'טירה) האוסר על מוסלמים בפלשתינה למכור את אדמותיהם ליהודים. אבל המהלך הזה סתר את תהליך ההיכחדות של הווקף בשאר ארצות האסלאם במאה העשרים. ההיענות האפסית לקריאתו של חאג' אמין נבעה ככל הנראה מאי-רצונם של בעלי מקרקעים להפקיד את ההכרעה על גורלם הכלכלי של הנכסים בידי הקאדים ובידי פטרוני הקאדים במועצה המוסלמית העליונה.

6. סיכום ומסקנות

בניגוד בולט למגמת ההיכחדות של הווקף ברוב ארצות האסלאם בזמן החדש, המשיך המוסד לתפוס מקום מרכזי בחיי המוסלמים בארץ-ישראל המנדטורית. מעמדו החשוב והמרכזי בחברה המוסלמית הפלשתינית בירושלים נבע מנסיבות מדיניות – מכינון שלטון לא-מוסלמי בארץ-ישראל. האסלאם בארץ-ישראל המנדטורית היה במצב של 'התגוננות' (לפי הגדרת קופפרשמידט),⁴⁷ ומנהיגיו ניצלו לשם כך את מוסדות הדת ואת המשאבים שעמדו לרשותם. הבריטים הפקידו בידי המועצה המוסלמית העליונה סמכויות אוטונומיות בתחום הדתי, לרבות הסמכות לנהל את משאבי הווקף, וכך היתה מועצה זו יכולה לספק את הצורך של המוסלמים לנהל בעצמם את כלל ענייניהם – לא רק את ענייניהם הדתיים – תחת שלטון לא-מוסלמי. זו היתה גם דרכם של המוסלמים במזרח ירושלים אחרי 1967.

תדמיתו המסורתית של הווקף – מוסד שנכסיו מוזנחים, מנוהלים בדרך לא יעילה וקופאים על שמריהם מבחינה כלכלית – אינה זוכה לאישור מעיון ברשומות הארכיונים האסלאמיים בירושלים. לצד גילויים של הזנחה, ניהול לא יעיל של נכסים ופיטורי מותוולים, נחשפו בתיעוד גם גילויים רבים של שיפוצים ועבודות תחזוקה בנכסי הווקף, ותופעות של בנייה חדשה ופיתוח קרקעות וקף באמצעות גיוס הון חיצוני בשיטות שונות (הלוואה, השכרה לשנים אחדות, חליפין ומכירת הנכסים). ההון שימש לבנייה, לפיתוח ולרכישת נכסים חדשים לווקף, רווחיים יותר מקודמיהם. המועצה המוסלמית העליונה השקיעה מאמצים רבים בשיפוץ ובפיתוח נכסי הווקף, בבניית נכסים חדשים וברכישה של נכסים. נשיא

46. י' פורת, לעיל, הערה 43, עמ' 126; אל-ג'אמעה אל-ערביה, 24 בינואר 1935.

47. קופפרשמידט, לעיל, הערה 10, עמ' 221.

המועצה המוסלמית העליונה, האג' אמין אל-חוסייני, הצליח לגייס את העולם המוסלמי לתרום למפעל השיפוצים הגדול של הר הבית ולמטרות נוספות. הקאדים היו בעלי תפקיד מרכזי בעיצוב התפתחותו של מוסד הווקף. הקאדים הירושלמיים היו תלויים אמנם במועצה המוסלמית העליונה בזמן המנדט, אולם הם השכילו לשמור על מידה רבה של עצמאות בניהול ההקדשים שמחוץ לחזקתה של ההנהלה המרכזית של המועצה. יחסם של הקאדים לטרנסקציות בנכסי הווקף היה תרומתם הייחודית לסיגולו של הווקף לתנאי המשק והחברה המודרניים בתקופת המנדט. לא היה שום קושי למותווילי בתקופת המנדט לקבל היתר לעבודות שיפוצים, לפיתוח או למכירת נכסים, ואפילו היתר בדיעבד, אם היה יכול להוכיח שפעולתו תועיל לווקף. פתיחות זו עומדת בניגוד בולט להכרעותיהם של הקאדים בעיראק בתקופה המקבילה.⁴⁸

גישה ליברלית מודרנית אפיינה גם את המועצה המוסלמית העליונה. הזיווג בין עמדה מתקדמת של קאדים מצד אחד ובין עמדה דומה של המועצה המוסלמית העליונה מצד שני הוא שחולל את ההתפתחות שתוארה. את פעולת המועצה, הגוף שניהל את נכסי הווקף ופיקח עליהם, הדריכו שיקולים כלכליים מצד אחד ושיקולים פוליטיים וציבוריים מצד שני.

48. על טרנסקציות בעיראק ראו לעיל, הערה 3.

עמוד ריק